

РЕЦЕНЗИЯ

За дисертационния труд на редовен докторант **Радостин Григоров Григоров** за присъждане на образователната и научна степен „доктор” в област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология, научна специалност История на България (История на Средновековна България) на тема **„Цариградската патриаршия и българите (XIV – средата на XV в.)“** с научен ръководител доц. д-р Георги Н. Николов

От доц. д-р Ангел Николов, СУ „Св. Климент Охридски“,
Исторически факултет, катедра „История на България“

Бих искал още в началото на настоящата рецензия да отбележа, че познавам Радостин Григоров от годините на неговото следване като бакалавър и магистър в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ и мога да споделя, че изявите му в студентските години показваха сериозност и задълбочен интерес към изучаваната материя.

Радостин Григоров е роден на 20. 05. 1994 г. Средното си образование завършва през 2013 г. в 33 ЕГ „Св. София“, гр. София. През 2017 г. той придобива бакалавърска степен по специалността „История и география“ в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, а през 2017-2018 г. продължава образованието си в МП „Българско Средновековие: държава, общество, култура“ и придобива магистърска степен по история след успешна защита на дипломна теза „Сепаратизъм в българските земи на север от Балкана през втората половина на XIII и началото на XIV в.“.

Със заповед № РД 20-120/ 18. 01. 2019 г., считано от 01. 02. 2019 г. той е зачислен като редовен докторант към катедра „История на България“ на Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ (Докторска програма „История на България“ – История на средновековна България) и работи върху темата „Цариградската патриаршия и българите (XIV – средата на XV в.)“ под научното ръководство на доц. д-р Георги Н. Николов. От представеното удостоверение, подписано от Декана на ИФ личи, че Р. Григоров успешно у положил двата задължителни изпита (по специалността и по английски език), предвидени в индивидуалния му учебен план. Отчислен е предсрочно с право на защита със заповед № РД 20-2479/ 23. 11. 2019 г.

Дисертационният труд е обсъден на заседание на катедра „История на България“ в Историческия факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, проведено на 20. 10. 2021 г.

Предложената за защита докторска дисертацията на Р. Григоров се състои от Увод, Преглед на научните изследвания, Обзор на историческите извори, пет глави, Заключение, две приложения, Библиография, Периодика и поредици (списък на съкращенията), и има общ обем от 253 стр.

В **Увода** (с. 4-5) докторантът аргументира избора на темата и нейния хронологически обхват с това, че отношенията между Константинополската патриаршия и българите през периода XIV – средата на XV в. не са били обект на самостоятелно и задълбочено проучване в българската и чуждата историография. Структурата на работата е обоснована със следвания при нейното написване тематично-хронологичен принцип.

Прегледът на научните изследвания (с. 6-11) е подробен и изчерпателен, някои отделни пропуски ще укажем по-нататък.

Същата констатация важи и за **Обзора на историческите извори** (с. 12-18).

Глава I под заглавие **Кратка история на Цариградската патриаршия от основаването ѝ до завладяването на Цариград от османските турци (I в. – 1453)** (с. 19-58) е структурирана в четири параграфа. Още в **Увода** Р. Григоров е отбелязал, че тази глава е „уводна и не представлява лично изследване“ (с. 4). Струва ми се, че тази глава е излишно широка по хронология и тематика: при бъдещо публикуване на дисертационния труд би било добре тя да се трансформира в един пределно синтезиран очерк върху отношенията на Константинополската църква с българите до XIV в., и то с акцент върху периода след възобновяването на Българското царство от Асеневци.

Глава II под заглавие **Отношенията между Българската и Цариградската църква от началото на XIV в. до ликвидирането на Търновската патриаршия и принижаването ѝ в ранг митрополия** (с. 59-118) се състои от седем параграфа. В първия от тях Р. Григоров подробно е проследил експанзията (а и борбата за запазване на влиянието) на Константинополската патриаршия през XIV в. спрямо (1) диоцезите по Черноморското крайбрежие на юг и на север от Стара планина и Дръстърската митрополия, (2) Влахия, (3) Филипополската и (4) Видинската митрополии (с. 59-80). Изворовият материал, който ни е достъпен за този период, е твърде фрагментарен и Р. Григоров напълно резонно се чувства раздвоен при неговата интерпретация, особено що се отнася до проблема за върховната църковна юрисдикция над крайбрежните диоцези след тяхното преминаване под българска власт (с. 80). Впрочем, ако се обърнем към относително по-добре документираната църковна политика на Стефан Душан в новозавладените от него територии под дотогавашната юрисдикция на Охридската архиепископия и Константинополската патриаршия, не може да не ни направи впечатление, че – подобно на ситуацията по Западното Черноморие през първата половина и около средата на XIV в. – някои митрополии за по-дълго или за по-кратко време са били откъснати от Константинопол и присъединени към Сръбската църква (Серес, Мелник, Зихна, Филипи, Драма, Христопол), докато други (напр. митрополията на Лариса с подведомствените ѝ 25 епископии) поради някакви специални съображения и с оглед на местната ситуация са останали под върховенството на Константинополската патриаршия.¹

Вторият и третият параграфи (с. 81-84) са посветени на участието на търновския патриарх Симеон в издигането на Сръбската архиепископия в патриаршия (1346 г.) и на ръкополагането в Търново на литовския кандидат за киевски митрополит Теодорит след отказа на константинополския патриарх Калист I да извърши това по искане на княз Олгерд (1352 г.). Тук бих могъл да препоръчам на Р. Григоров при евентуално публикуване на дисертацията като книга да отчете и едно по-късно руско *Сказание за българската и сръбската патриаршии*, което било създадено в Москва скоро след ръкополагането 1461 г. на втория (фактически) автокефален московски митрополит Теодосий (1461-1464).²

¹ Марјановић, Д. Византијски свет и Српска црква у 13. и 14. веку. Нови Сад, 2018, 106-111.

² Текст: Белякова, Е. Обоснование автокефалии в русских кормчих. – Церковь в истории России. Сб. 4. Москва, 2000, 139-161. Датировка: Корогодина М. „Сказание о болгарской и сербской патриархиях“ и происхождение Софийской редакции Кормчей книги. – В: Очерки феодальной России. Вып. 15. Москва – Санкт-Петербург, 2012, 22-44.

В четвъртия параграф (с. 84-93) подробно са разгледани обвиненията към Българската църква, изложени в посланието на патриарх Калист I до търновското монашество и свещеничество от 1361 г. В хода на изложението си докторантът, в унисон с някои авторитетни български изследователи, твърди, че константинополският патриарх се е позовал на някакво постановление на своя предшественик Герман II относно статута на възстановената през 1235 г. Българска патриаршия, което всъщност сам си бил „измислил“ (с. 87). Струва ми се, че този скептицизъм е прекомерен, тъй като патриарх Калист едва ли би имал полза от една откровена фалшификация – в този случай той може би се е позовал на някакъв текст на Герман, който е бил известен в Търново, но очевидно е бил игнориран, тъй като не е представлявал част от съборното решение от 1235 г. Като се има предвид непоследователната политика на Иван Асен II спрямо Никея след сключването на съюзния му договор с Йоан III Дука Ватаци, едно изказване на константинополския патриарх в изгнание за ограничения характер на автокефалията на Търновската патриаршия не би могло да ни учуди и дори изглежда напълно очаквано.

Във връзка с ремарката на Р. Григоров, че – противно на написаното от патриарх Калист – „Българската църква е имала правото на мироварене, защото това е било неотменимо и свещено право за която и да било автокефална църква“ (с. 90), бих припомнил, че този въпрос фактически е намерил положително решение още с привилегиума на папа Инокентий III от 25 февруари 1204 г. за поставянето на търновския архиепископ Василий за примас на цяла България и Влахия.³

В петия параграф под заглавие *Издигане на Търновската патриаршия. Българската църква по собствен път на развитие* (с. 93-98) са изложени някои по-общии мисли относно факторите, които издигнали църковния авторитет на Търново и отслабили влиянието на Константинополската патриаршия в България, което фактически обусловило като една ответна реакция нейната експанзивна политика през втората половина на XIV в. В частност, докторантът отбелязва: „В българската житийна и историческа книжнина от XIII–XIV в. се налага схващането, че след превземането на Цариград от латинците българските царе станали опора и защитници на православието“ (с. 93; вж. също с. 96). Остава неясно обаче как това общо положение (което несъмнено е валидно за периода след 1235 г.) се съотнася с продължилата близо три десетилетия уния на България с Римската църква, дори да приемем, че в случая става дума единствено за формално признаване на папския примат.

По-нататък докторантът постулира, че „в православния християнски свят Българската църква е вървяла по свой път на развитие“ (с. 97), който минава през използването на българския език в богослужението и книжовността, налагане на български цикъл на църковния календар и предпочитание към българските „национални“ (?) светци, самостоятелност в производството на миро, смесение на източноправославното християнство с елементи (?) на вкорененото сред народа битово християнство, което довело дотам, че „Търновската патриаршия до голяма степен „национализираща“ вярата, а системното въвеждане на български елементи в църковния живот довело до формирането на „българската форма на вярата“, която се отличавала от гръко-византийската и римо-католическата“ (с. 97-98). Струва ми се, че тези формулировки са твърде крайни, непрецизни в терминологично отношение, а и неясни, особено що се отнася до визирания в текста „елементи“ на битовото християнство.

³ ЛИБИ III, с. 329.

Ако различията между Константинопол и Търново наистина са били толкова дълбоки, то едва ли Р. Григоров щеше да открие достатъчно материал, за да напише следващия (шести) раздел на втора глава под заглавие *Духовно сближение и взаимодействие между Търновската и Цариградската патриаршия. Обща борба срещу еретически движения* (с. 98-110). Напълно основателно докторантът констатира, че най-тесните духовни връзки между Цариградската и Търновската патриаршия са осъществени благодарение на исихастското учение, което станало официална доктрина и на двете църкви през втората половина на XIV в. (с. 101). Проследена е ролята на Атон като едно огнище на исихазма, с което е свързан житейският път на практически всички видни византийски и български духовници през тази епоха (с. 103-104). Накрая се приема, че „по времето на патриарх Евтимий и цар Иван Шишман е настъпила промяна в отношенията между Търново и Цариградската патриаршия“, тъй като по това време между двете църкви (наред с противопоставянето) се наблюдавали „близост и взаимно уважение“ (с. 110).

Последният седми раздел на втора глава е посветен на ликвидирането на Търновската патриаршия и принижаването ѝ в ранг митрополия (с. 110-118), характеризирани като „логически завършек на отношенията между Българската и Византийската църква през предшестващата епоха“ (с. 116).

Глава III под заглавие *Отношенията между Цариградската патриаршия и българите в контекста на политическия и църковния живот на Балканите (40-те години на XIV – края на XIV в.)* (с. 119-131) се състои от седем раздела, които представляват кратки очерци върху отделни конкретни казуси: участието на Йоан XIV Калека в преговорите за предаването на Шишман на българския цар Иван Александър (1341); Синодалното решение, с което се потвърждава договорът между Йоан V Палеолог и Иван Александър (1355); изгонването на българския монах Геннадий от Великата Лавра „Св. Атанасий“ на Света гора по нареждане на Калист I; пътуването на Калист I до Сяр при сестрата на цар Иван Александър Елена (1364); писмо на патриарх Филотей Кокин до цар Иван Александър (1364); отношението на Константинополската патриаршия към българските владетели в „Εκθεσις νέα“; Клетва на Николай Българина пред вселенския патриарх за отхвърляне на исляма и връщане към православия (1391).

Глава IV. Отношенията на високопоставени български духовници с Цариградската патриаршия извън българските земи през втората половина на XIV – средата на XV в. (с. 132-160) е структурирана в два раздела: *духовници със сигурен български произход* (ипекският патриарх Ефрем и киевските митрополити Киприан и Григорий Цамблак) и *духовници с предполагаем български произход* (сръбските патриарси Йоаникий, Сава IV и Спиридон, трапезундският митрополит Теодосий, молдавският митрополит Дамян и Исидор Киевски). Р. Григоров коректно е маркирал големите разногласия в съвременната историография относно произхода на редица известни църковни дейци от първата половина на XV в., но ми се струва, че би следвало да бъде още по-критичен, особено що се отнася до Исидор Киевски и неговият сподвижник и наследник Григорий (митрополит Киевски, Галички и на цяла Русия) – както отбелязва редица изследователи, указанията за тяхното българско потекло изглеждат съмнителни, доколкото произхождат от късни извори от XVII в.⁴, създадени в специфичната атмосфера

⁴ Полное собрание русских летописей. Т. 40. Густынская летопись. Санкт-Петербург, 2003, 134; Leon Kreusa, Obrona jedności cerkiewney, albo dowody, któremi się pokazuje, iż grecka Cerkiew z łacińską ma być zjednoczona. Wilno, 1617, 61 (= Русская историческая библиотека. Т. IV. Санкт-Петербург, 1878, 233); Захарий Копыстенский, Палинодия, 1621 (= РИБ IV, 1029).

на сблъсъците между проправославната и противостоящата ѝ проуниатска пропаганда в украинските земи в годините след прокламираната през 1596 г. на събора в Брест уния на Киевската митрополия с Римската църква.⁵

Глава V. под заглавие *Участие на българи в живота на Цариградската патриаршия през първата половина на XV в.* (с. 161-178) представлява един очерк върху дейността на константинополския патриарх Йосиф II (1416-1439) с акцент върху участието му във Фераро-Флорентинския събор.

В *Заключението* (с. 179-183) коректно са сумирани наблюденията на докторанта, които бяха коментирани дотук. Нататък е добавено *Приложение 1* (с. 184-190) относно спора между Цариградската патриаршия и Охридската архиепископия за Видинската и Софийската епархия от началото на XV в., както и *Приложение 2* (с. 191-197), което представлява списък на епископите и патриарсите на Цариград до средата на XV в.

Дисертационният труд приключва с внушителна *Библиография* (с. 198-252).

Общото ми впечатление за труда на Р. Григоров е напълно положително, а наред с това няма как да не отбележа изключително прецизното изпълнение на текста в стилово и правописно отношение. Разбира се, бих могъл да направя и някои препоръки, като например при евентуалното публикуване на труда като книга да се използва стандартното съвременно издание на старобългарските приписки⁶ за сметка на остарялото, макар и запазило своето значение издание на И. Дуйчев. Към твърде изчерпателната библиография бих предложил също да се добави полезната студия на Фр. Томсън за Григорий Цамблак.⁷ Избраната от докторанта система на цитиране, макар и формално приемлива, е неудобна за читателя.

Авторефератът пълно и точно отразява основното съдържание на дисертацията, а приложеният към него списък с научни приноси дава обективна представа за постиженията на Р. Григоров. Представените от докторанта две научни публикации удовлетворяват законовите изисквания. Както личи от протокола и от становището на научния ръководител доц. д-р Г. Николов, дисертационният труд не съдържа елементи на плагиатство и коректно отразява предишните постижения по тази тема със съответните надлежни цитирания. Заслужава отбелязване също, че по време на своята докторантура през периода октомври 2019 – юни 2020 г. Р. Григоров успешно е преминал през обучение по програма Еразъм+ във Факултета по История и археология на Университета в Янина, Гърция.

Въз основа на изложеното дотук, смятам, че дисертационният труд „Цариградската патриаршия и българите (XIV – средата на XV в.)“ разкрива добри професионални умения и отговаря на законовите изисквания за защита, което ми дава основание да гласувам

⁵ Hannick, Chr. Isidore de Kiev. – In: Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. Ed. R. Aubert. T. 26. Paris, 1997. Col. 197; Флоря, Б. Григорий. – В: Православная энциклопедия. Т. 12. Москва, 2006, 562-563 (авторът отбелязва, че прозвището на Григорий „Българинът“ е известно само от трудовете на проуниатски писатели от XVII в. и допуска смесването му в по-късните извори като наследник на Исидор Киевски с Григорий Цамблак); Акишин, С. Митрополит Исидор Киевский (1385/1390–1463). Екатеринбург, 2018, 34, 36-37 (допуска, че през XVI в. историкът-доминиканец Alphonsus Saccorius (1530-1599) погрешно е смесил Исидор Киевски със солунския митрополит Исидор II Глава (1379-1393), поради което му е приписал произход от гр. Солун, а това допълнително е допринесло други автори, като василианеца Игнаций Кулчински (1694-1747), да го сметнат за българин).

⁶ Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. Бележки на български книжовници. X–XVIII в. Т. 1 (X–XV в.). София, 2003.

⁷ Thomson, F. Gregory Tsamblak – the man and the myths. – Slavica Gandensia, 25, 1998, № 2, 5-149.

положително за това на Радостин Григоров да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор” в област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология, научна специалност История на България (История на Средновековна България).

София, 17. 02. 2022 г.

Рецензент:

доц. д-р Ангел Николов